

בהר ובשפלה ובערבה

(יהושע יב, ח)

**עיונים ומחקרים מוגשים לאדם זרטל
בשנת השלושים לסקר הר מנשה**

עורך: שי בר

חברי המערכת:

רון בארי, דרור בן-יוסף, מיכאל הלצר ואורן כהן

הוצאת ספרים אריאל

ירושלים 2008

תוכן העניינים

7.....	הקדמה.....
10.....	אדם זרטל – קורות חיים.....
12.....	אדם זרטל – רשימת פרסומים.....
18.....	רשימת קיצורים.....

שער ראשון – לפני ההיסטוריה

27.....	עירית ציפר – אדם הראשון – עיון מחודש בפסלים הדו-ראשיים מעין ע'זאל.....
41.....	דני נדל – דגמי יישוב בניאולית הקדם-קראמי בעמק הירדן בין הכנרת לים המלח.....

שער שני – יוגבים, מלכים ונביאים (ארכיאולוגיה מקראית)

55.....	רם גופנא ויצחק פז – חורבת שובב – יישוב עירוני מבוצר מתקופת הברונזה הקדומה בשפלת יהודה.....
64.....	אורן כהן – ה"קנקן-פך" (Jar-jug) בקיראמיקה של ארץ-ישראל בתקופת הברזל.....
71.....	זאב משל – חותם טביעה ממצודת נחל בוקר ותרומתו לתיארוך ה"מצודות הישראליות בנגב".....
78.....	חיים בן דוד – אתרי "מדינה" על יובלי הארנון – "מדיין שבצד מואב"?.....
89.....	רמי ערב – בית צידה, בירת ממלכת גשור הנשכחת – מראה פניה של עיר בירה מקראית.....
105.....	אבי פאוסט וזאב ספראי – שינויים בדפוסי קבורה בארץ-ישראל לאור ממצאי חפירות ההצלה.....
122.....	גבריאל ברקאי – עדות ארכיאולוגית לכיבוש לכיש על ידי סנחריב.....
125.....	רפאל פרנקל – שומרי החומות.....
129.....	רוני רייך – ישב על המדוכה.....
133.....	דוד עמית, רבקה כהן-אמין, רודולף כהן – שרידים מתקופת הברזל בחורבת ענים.....
146.....	אילת מזר – שינויים במאפייני הקבורה הפיניקית במעבר מהתקופה האשורית לפרסית לאור חפירות אכזיב.....

שער שלישי – בעט, בחותם ובחרט (מקרא, ממצא קטן וספרות חיצונית)

155.....	יוסי מזרחי – הרשימות הטופוגרפיות כמקור לחקר הפעילות החוץ מצרית בלבאנט בימי תחותימס השלישי....
169.....	נילי שופק – "ערל שפתים" – משקע מצרי בספר שמות?.....
181.....	יהודה זיו – נקרא למערה – ונשאל את פיה! – שורשי המסורות על עין-דור ומערת בעלת האוב.....
199.....	צבי אורי מעוז – על-כן אזכרך מארץ ירדן וחרמונים מהר מצער.....
222.....	יצחק אבישור – קריאות חדשות בשירה העתיקה שבתורה.....
230.....	איזבלה ריוזלסקה – אחיה השילוני והלגיטימיות של מלכות ירבעם בן נבט.....
239.....	גרשון גליל – פולמוס ותעמולה בהיסטוריה הדו־טרונומיסטית.....
248.....	שי בר – קבוצת צלמיות מתל אל-מוחר שנתגלתה בסקר הר מנשה.....

שער רביעי – בשטח ובסביבתו (ארכיאולוגיה מרחבית)

255	יובל גדות ויותם טפר – אדם וסביבה – ארכיאולוגיה של הנוף ברמת מנשה
271	יוסי סטפנסקי – בין חצור לכנרת: רמת כורזים בתקופת המקרא
290	דרור בן-יוסף – מפרץ עכו: ערפה של עיר-מסחר פיניקית בתקופה הפרסית
308	עפר שיאון – מרכז הרי שומרון בתקופה הביזאנטית

שער חמישי – בימי המנורה והצללב (התקופה הרומית והביזאנטית)

323	רועי פורת וחנן אשל – מערות מדבר יהודה במרד הראשון (מרד החורבן)
351	שרגא חשמן – מתקנים של הצבא הרומי בבקעת הירדן, מהמאה הראשונה עד השלישית לספירה
357	ארתור סג"ל – המקדש במוסמיה: סיפורו של המקדש הנעלם

שער שישי – מאמרים בלועזית

Haim Winter – Flint Tools Early in History – A Perspective from Tel Nami, Mount Ebal and el-Ahwat	7*
Rachel Hachlili – Cherub, Sphinx and Tetrad in Ancient Art	25*
Nili Liphshitz – Reconstruction of the Arboreal Vegetation of the Judaeian and Samaritan Mountains during Antiquity as evident from Archaeological Wood Remains	48*
Hans-Günter Buchholz – Bemerkungen zur ostmediterranean-vorderasiatischen Schlangen-Ikonographie	56*
Michael Heltzer – A New Look at the nēbel Measure	70*
Ran Zadok – The Quarters of Borsippa	75*
Dina Shalem – The Upper and Lower Galilee in the Late Chalcolithic Period	99*
Assaf Yasur-Landau – Achish in the Bronze Age	111*
Eli Yannai, Amir Gorzalczyk and Kareem Saed – Some Jugs and Juglets from the Syrian/Lebanese Coast, Imported to the Land of Israel during the Middle and Late Bronze Ages	115*
Baruch Brandl – From Milos-Phylakopi to Khirbet ed-Dēr: Additional Observations on a Canaanite Group of Bifacial Rectangular Plaques	134*
Giovany Ugas – El-Ahwat e gli Shardana nel Vicino Oriente	151*
André Lemaire – Nouveau sceau fiscal Phénicien et la Galilée au IV ^e s. av. J.-C.	188*
Ron Beeri – Hellenistic Akko	195*
Moshe Hartal – The Use of Pottery as a Tool for the Definition of Provincial Borders	211*
Yinon Shvitz – Cliff Settlements and Refuge Caves in the Galilee	223*
Liora Kolska Horwitz – From Food to Function: Fauna and Bone Tools from Roman-Byzantine Horvat Hazan	236*
Kate Raphael – A Thousand Arrowheads from the Crusader Fortress at Vadum Iacob	259*

בין חצור לכנרת: רמת כורזים בתקופת המקרא

יוסי סטפנסקי¹

כנען ורכס נפתלי. שם נוסדו ישובי הקבע החשובים ג'עונה, פרעם, מע'אר אל-ח'יט וקבעה. בצפון הרמה, באזור איילת השחר-גדות, מורכב רובו של הנוף מגבעות נמוכות (250-100 מטר מעפה"י) מאבן גיר רכה מתצורת 'גדות'. החלק האחר מורכב מתלכיד רך של מניפות סחף ומדרגות נהר קדומות ('קונגלומרט חצור'), יחד עם מחשופי בזלת צעירה – 'בזלת ירדה' (היימן 1990, 29-31; ניר 1970, 287-285). כאן, על גבול עמק החולה, נוסדה בתקופת הברונזה הקדומה ב' העיר חצור, שהפכה לעיר הגדולה ביותר בכנען בתקופות הברונזה התיכונה והמאוחרת (1300-1900 לפסה"נ). בתקופת הברזל (1000-733 לפסה"נ) היתה חצור עיר מסכנות חשובה בצפונה של ממלכת ישראל.

בניגוד לדימוי המקובל של רמת כורזים כאזור ספר, בחלק העיקרי של תולדותיה נושבה הרמה בצפיפות יחסית, כפי שמעידים שרידיהם של יותר ממאה ישובים שהתקיימו בה בעבר. במהלך הדורות שימשו אזורי הבזלת, במרכז ובדרום הרמה, גם מרחב פסטורלי לאוכלוסייה חצי-נוודית. באזורים אלה נפוצים שדות דולמנים ורגמים, יחד עם שרידי מכלאות ומעגלי אבנים רבים, עדות למרעה צאן וגי' דול בקר בעבר. הרמה שימשה גם אזור ביניים בין מרחבים גיאוגרפיים גדולים: עמקי הירדן והחולה מדרום ומצפון, הגליל העליון והגולן ממערב וממזרח. המיקום הזה הפך את רמת כורזים לארץ מעבר מובהקת.

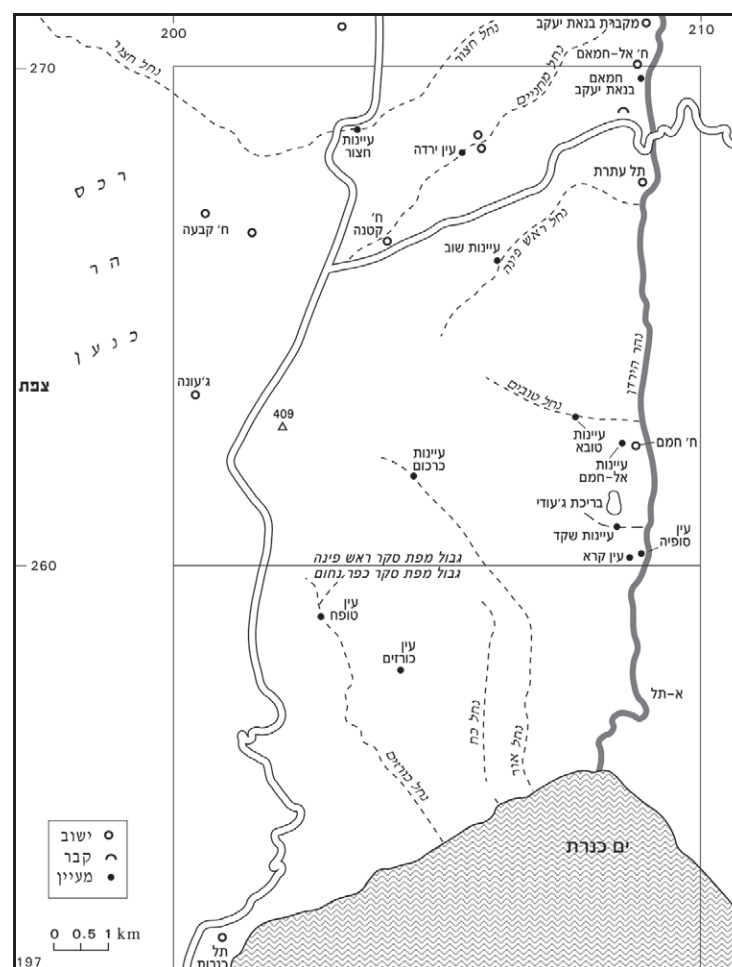
עד לאחרונה התמקד המחקר הארכיאולוגי של התקופות הקדומות ברמת כורזים בחקירת מספר אתרים, מן החשובים בארץ ישראל, הנמצאים בשולי הרמה: האתר הפרהיסטורי של גשר בנות יעקב (גורן-ענבר 1989; 1992), תל חצור המקראי (ידן 1975; בן-תור ורוביאטו 1996) ותל כנרת בצפון הכנרת (Fritz 1990; 1993; 1999). במאה ה-י"ט הסקר של ויקטור גרן הצרפתי (גרן 1880; 1987; Conder and Kitchener 1881-1883) תרמו לא מעט לחקר האזור; אך רק בראשית המאה ה-כ' היה החוקר הגרמני פאול קרגה

עונג רב הוא לי להגיש מחקר זה למורי פרופ' אדם זרטל. מאמר זה החושף, בין היתר, את תוצאות הסקר הארכיאולוגי ברמת כורזים בתקופת המקרא, קשור במובהק לתחומי התעניינותו העיקריים של זרטל: מצד אחד הסקר האר-כיאלוגי, שחשיבותו במחקר הארכיאולוגי של ארץ ישראל עלתה כמה מוגנים בזכות הסקרים המקיפים שלו עצמו, ומצד שני – חקר תקופת המקרא, ובמיוחד תקופת הברזל שבה התמקד במחקריו פורצי הדרך. במהלך חמש עשרה השנים האחרונות, מאז החל הסקר ברמת כורזים, גילה פרופ' זרטל התעניינות תמידית בתגליות הסקר, סייר איתנו בכמה מאת-ריו המרכזיים, וגם יעץ לנו במהלך עבודתנו בשדה. על כך, ועל שנים של הוראה והדרכה מעשית בכיתה ובשדה, אני אסיר תודה.

מבוא גיאוגרפי ותולדות המחקר באזור

רמת כורזים היא רמה מבוטרת ששטחה 135 קמ"ר בקירוב. היא מהווה מפתן טקטוני וטופוגרפי החוצץ בין ים כנרת בדרום לעמק החולה בצפון. אפיק הירדן מפריד אותה מהגור' לן במזרח, ובמערב היא גובלת בשיפולים של קמר נפתלי והרי צפת. דרומה ומרכזה של הרמה מכוסים בזלת: ליד כפר הנשיא הבזלת 'צעירה' יחסית, וגילה הנמדד הוא 1.6-2.9 מיליוני שנה; דרומה לשם, ליד כורזים, גילה 3.5-5 מיליוני שנה והיא חלק מ'בזלת הכיסוי', המכסה אלפי קילומטרים רבועים משני עברי הירדן (היימן 1990, 21, 24, 36-40; מור 1994, 122-124). אזור הבזלת, הדומה לנופי הגולן, משתפל לדרום-מזרח מגובה 409 מטר מעל פני הים (גבעת פילון) ועד 210 מטר מתחת לפני הים בחוף הכנרת (הפרשי גובה של מעל 600 מטר!). הוא מנוקז בכמה נחלי אכזב הזורמים לירדן ולכנרת. באפיק הירדן נחשפות, לעתים, שכבות גיר אגמיות ונהריות צעירות ('תצורת בנות יעקב'), שבהן נתגלו השרידים הפרהיסטוריים של אתר גשר בנות יעקב. בגבול המערבי של הרמה קיימות שלוחות סלע הגיר הנוחות להתיישבות, שמקומן בשיפולים המזרחיים של הר

¹ רשות העתיקות.

איור 1. רמת כורזים – אתרים מתקופת הברונזה הקדומה א'.

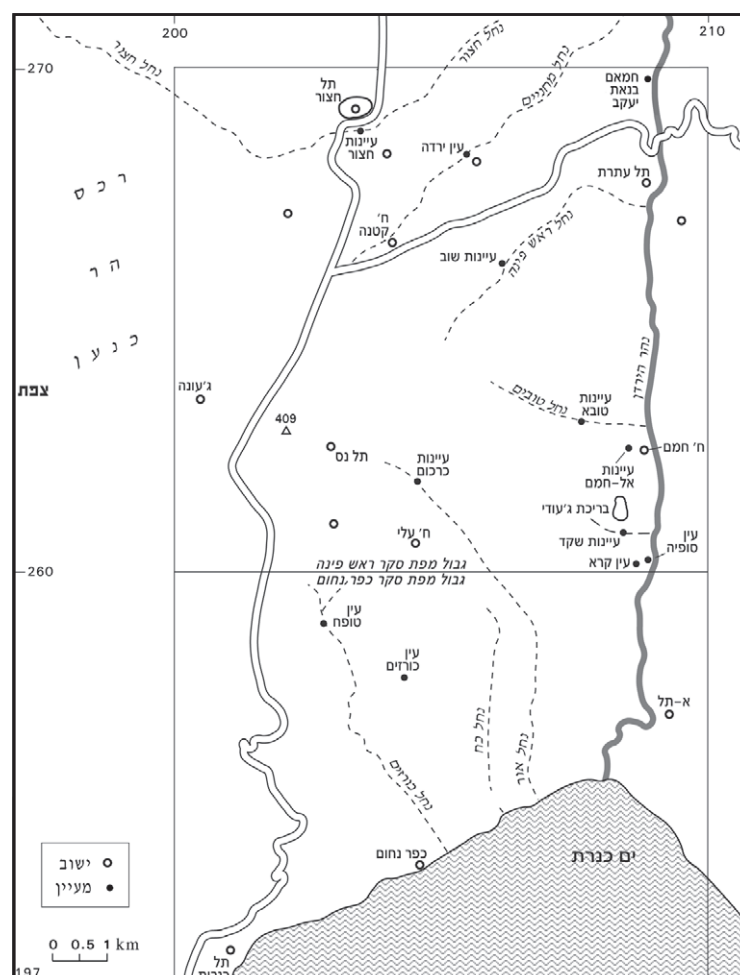
הנמשך עד היום (2005) ואשר הניב תוצאות מעניינות ואף מפתיעות. הפרויקט כולל את מפת סקר ראש פינה – החלק הצפוני של הרמה, שהושלם במלואה, ואת מפת סקר כפר נחום – החלק הדרומי של הרמה, שעד שנת 2005 נסקר כמחצית משטחה.

ברשימה שלהלן נסקור בקצרה את התופעות האר-כיאלוגיות והמסקנות המרכזיות העולות מן הסקר מן התקופות הקדומות, עד לכיבוש האשורי של הגליל בשנת

ואם בעיבוד החומר והכנתו לפרסום, ולכולם תשוואות חן. לדיווחים ראשוניים על תוצאות הסקר, ראה: סטפנסקי 1991א; 1991ב; 1993; 1994; 1995א; 1995ב; 2000; 2002; 2005. לפירוט האתרים והמצא בתחום סקר מפת ראש פינה, ולדיון רחב יותר על יחסי הגומלין בין חצור והפריפריה שלה כפי שעולה מתוצאות הסקר, ראה: סטפנסקי 1999; סטפנסקי, בדפוס (א).

הראשון לתאר את נופיה המגליתיים של רמת כורזים הבז-לתית (Karge 1917). בשנת 1930 נחפרו 24 דולמנים ממזרח לכורזים על ידי הארכיאולוג הבריטי פ' טורויל-פיטר (Turville-Petre 1931); טורויל-פיטר דיווח גם על אתרים קדומים נוספים באזור, כולל האתר המגליתי החשוב של ח' ברך (שג'רת אל-מוברכת; Turville-Petre 1927). עם כל זאת, עד שנות ה-90 של המאה ה-כ' טרם נערך ברמה סקר מקיף, ותולדותיה – ובמיוחד בתקופות הקדו-מות – היו סתומות. בשנת 1990 החל באזור זה פרוייקט סקר ארכיאולוגי שיטתי², מטעם רשות העתיקות ובמימונה,

² בחוליית הסקר שבראשה עמד המחבר נמנו החברים הקבועים טומי עמית, ג'ו סינה וזאב ניצן (כפר הנשיא) אשר תרמו רבות מידיעתם והכרתם רבת-השנים של האזור. הצילומים במאמר זה צולמו בידי המחבר, התכנית של תל נס שורטטה על ידי חגית טחן-רוזן מרשות העתיקות. רבים אחרים נטלו חלק במפעל הסקר, אם בימי השדה

איור 2. רמת כורזים – אתרים מתקופת הברונזה הקדומה ב'.

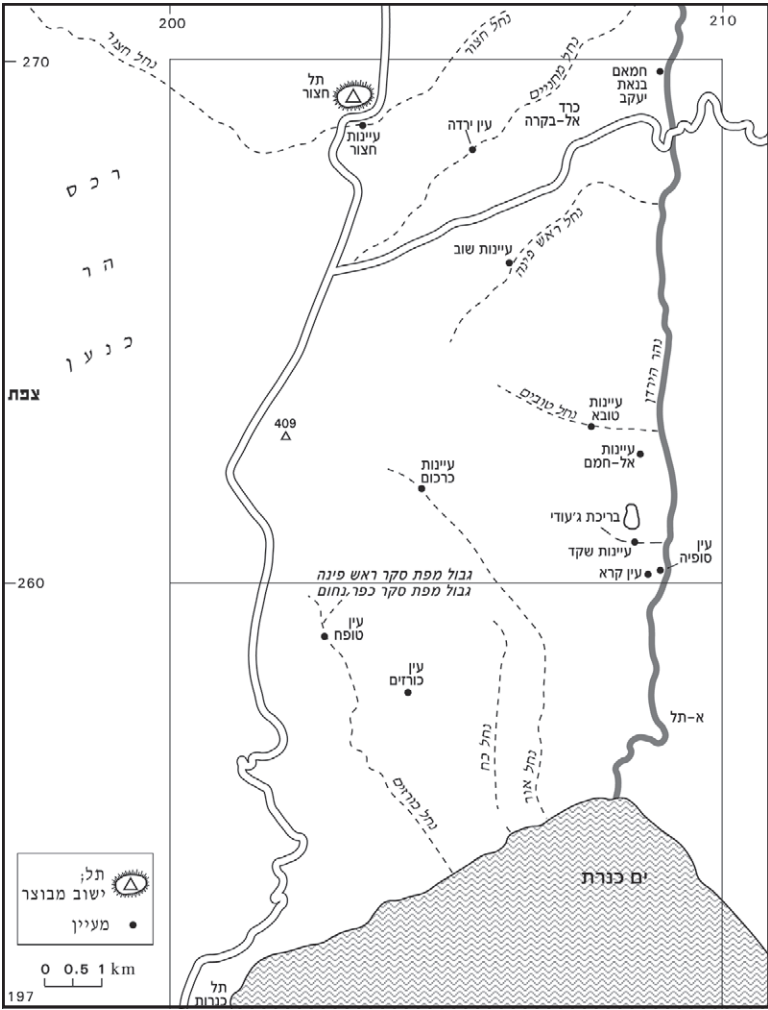
א- צפא נ"צ 2054/2678, מערות טיטבא נ"צ 2052/2682 ו'ח' אל-לוזיה נ"צ 2045/2678), רובן בעלות כניסות פיר אנכיות. התברר שראשית השימוש במערות היתה בתקופת הברונזה התיכונה א' (הביניימית, 2,000-2,200 לפסה"נ), אך הן נוצלו לקבורה גם מאוחר יותר בזמן פריחתה של חצור וגם בתקופה הרומית ואילך, כשימשה חורבת אשף (נ"צ 2050/2695) כישוב המרכזי באזור זה. פירים בודדים נוספים הניכרים בפני השטח באזורים אחרים, וכן מערות קבורה נוספות, בודדות, ממערב ומצפון לתל שנתגלו לקראת סלילת כביש עוקף תל חצור בשנים 2002-2004 (עמוס וגצוב, בהכנה לדפוס) משלימים תמונה של תפוצת קבורה פריפריאלית של מעל מאה מערות מסביב לתל ובר-דיוס של עד 2,000 מ' ממנו (סטפנסקי 1990, 23-26; 1991, 10; 1993, 6, ציור 9), בכך דומה תל חצור לתלים

733 לפסה"נ, על רקע תוצאות חפירות חדשות שנערכו בשנים האחרונות באתרי חצור, תל כנרת וראש פינה.

סביבות תל חצור, ודגם היישוב בפריפריה הדרומית של חצור בתקופת יישובה

עניין מיוחד מעורר הסקר בשל תרומתו לראשונה להבהרת אופי הפריפריה של העיר הגדולה חצור בתקופת הברונזה והברזל (סטפנסקי 1999).

איתור בית הקברות של חצור, שחוקרים תהו על 'אי-קיומו' (ראה למשל, Gonen 1992, 144), היה אחת ממשימותיו של הסקר. בשלוש גבעות מזרחית ודרומית-מזרחית לחצור נמצאו ריכוזים גדולים של מערות (תל

איור 3. רמת כורזים – אתרים מתקופת הברונזה הקדומה ג'.

נה (עמוס וגצוב, בהכנה לדפוס). בסקר נתגלתה גם קבוצה מיוחדת של כחמש עשרה גתות, מפורזות בשטח ממזרח וממערב לתל, ובהן סימנים לשימוש במתקן סחיטה, שכלל קורת מכבש שחבורה לבולאי עץ שעוגנו בתעלות וגומחות שנחצבו משני צדי משטח הדריכה ובניצב אליו. נראה, שגם אותן יש לתארך לתקופת יישובה של חצור. מכל זה עולה, שהסביבה הטבעית של התל נוצלה היטב בידי אוכלוסיית העיר, כיאה לעיר גדולה בעלת שלטון ריכוזי.

במסגרת הסקר נתגלו אתרים אחדים הסמוכים לתל חצור, אך קדומים ממנו בהרבה. כשני ק"מ ממערב לתל, על מור-דותיו של תל משב (נ"צ 2006/2693), נמצא אתר ובו שפע של כלי אבן וצור (בעיקר גרזנים) מן התקופה הניאוליתית

מגידו, יריחו ולכיש, המוקפים גם הם במעורות פיר רבות. על פני הגבעות הגיריות הנוחות לחציבה מסביב לתל נתגלו גם עדויות נוספות לניצול השטח בזמן פריחתה של חצור: לאספקת מים (אמת מים עירונית מתקופת הברונזה התיכונה לאורך רכס מערות הדרוזים, הקדומה ביותר בארץ ישראל – ראה, סטפנסקי 1996; סטפנסקי ואבו-איוב, בדפוס; Stepansky 2006) ולאספקת אבן לבניה ולתעשייה חקלאית (בעיקר גתות – סטפנסקי 1999, 67-68, איורים 14-18). הגתות, כמאה במספר, רובן פשוטות ומורכבות ממשטח דריכה משופע ובור איסוף מלבני או סגלגל, לעי-תים קרובות עם גומות שהותקנו מסביב למשטח הדריכה. גתות אחדות מסוג זה נחפרו בעקבות סלילת כביש תל חצור, ובשתיים מהן נמצא חומר קראמי מתקופת הברונזה התיכו-

הקדם-קראמית ב' (האלף השביעי לפסה"נ, במקביל לאתר בביסמון בעמק החולה). למרגלות התל ומעט מזרחית ממנו, על הגדה הדרומית של נחל חצור (נ"צ 2042/2693), נמצא אתר המיוחס לתרבות 'ואדי רבה' שפרחה באלף החמישי לפסה"נ, עם חרסים המעוטרים בחריטה, בחיפוי אדום ומי-רוק ועיטור פס צבע מתחת לשפה. במקום זה נוסד, למעשה, אתר הישוב הראשון של חצור כ-1,500 שנה לפני זמנה של השכבה הקדומה ביותר בתל עצמו (שכבה 21 מתקופת הברונזה הקדומה ב'). מתקופת הברונזה הקדומה א' שלב 1 (המחצית השנייה של האלף הרביעי לפסה"נ, כמה מאות שנים לפני ייסודה של העיר) נמצא אתר על המדרון מעל הגדה הצפונית של נחל מכבר, מעט מצפון לתחומי התל (סטפנסקי וברדה 2006), אך בשלב זה אין לדעת האם מדובר בישוב, בשרידי קבורה או במתקן נקודתי.

ברמת כורזים כולה התקיימה פריחה יישובית לראשו-נה בתקופה הכלקוליתית (האלף הרביעי לפסה"נ), כאשר נוסדו יותר מעשרים וחמשה אתרי ישוב באזורי הבזלת של הרמה (סטפנסקי 1999, 80-81, איור 35). אלה דומים לישובי הגולן בעלי 'התרבות הגולנית' (Epstein

הבהרת התמונה היישובית ברמת כורזים מתקופת הברונזה הקדומה ב' ועד לחורבן חצור במאה ה-ח' לפסה"נ מאפשרת לבחון לראשונה את יחסי הגומלין הדמוגרפיים שבין העיר הגדולה חצור לבין הפריפריה היישובית שמד-רום לה. תמונה זו מסוכמת בטבלה שלהלן, המבוססת על נתוני השטח שנסקר במלואו בתחום מפת סקר ראש-פינה והשטח שנסקר בחלקו בתחום מפת סקר כפר נחום, וכן על אומדן משוער של השטח המיושב בתקופות השונות:

תקופה * שנים **	ישובי הפריפריה וסך השטח המיושב המשוער	תל חצור
ב"ק ב' 2700-3000	15-10 יישובים, ס"ה כ-150 דונמים, פריחה יישובית בכל אזור עמק הירדן העליון	ייסוד העיר, כ-100 דונמים (?)
ב"ק ג' 2200-2700	ירידה חריפה: אין יישובים	ישוב אורבני, 100-150 דונמים
ב"ת א' 2000-2200	יישוב דליל (ח' ברך); מערות פיר ודולמנים	ישוב פרוז על פני התל ובקרבתו
ב"ת ב' 1550-2000	20-15 יישובים, רובם קטנים, ליד מעיינות. ס"ה 100-150 ד'	1,000-800 ד'. מטרופולין (כולל אתרי לוין מסביב לתל)
ב"מ 1200-1550	יישובים רק בתל כנרת (מאות ט"ו-י"ד) ובכפר נחום (מאה י"ג) על שפת הכנרת	ירידה אורבנית, אך עדיין הגדולה בארץ כנען. 800-700 דונמים.
ברזל א' 1000-1200	כ-10 יישובים, ס"ה כ-100 דונם, + תל כנרת – עיר בת 100 (!) דונמים	ישוב חצי-נוודי, שכבות XI-XII
ברזל ב' 733-1000 (עד הכיבוש האשורי)	עלייה בכמות ובגודל האתרים, כ-20 יישובים חלקם מבוזרים, 200-250 דונמים	מרכז ממלכתי, 60 דונמים

* ב"ק = ברונזה קדומה; ב"ת = ברונזה תיכונה; ב"מ = ברונזה מאוחרת.

** החלוקה לשנים, לפסה"נ, היא על פי האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל.

מן הנתונים האלה עולה, כי תקופות השגשוג והצמצום של חצור אינן חופפות בהכרח לתקופות השגשוג והצמצום של יישובי הפריפריה שלה. בזמן הפריחה האורבנית של חצור בתקופות הברונזה הקדומה ג', הברונזה התיכונה ב' והבר-רונזה המאוחרת (כשהעיר התרחבה מעבר לגבולות התל

העליון) יש צמצום יחסי בעוצמת היישוב הפריפריאלי, ובמיוחד בברונזה הקדומה ג' ובברונזה המאוחרת (בברונזה התיכונה ב', לאחר גידולה המטאורי של העיר, יש ריבוי במספר יישובי הפריפריה אך אין גידול פרופורציונלי ביחס לגודלה של חצור), בעוד שכרוב התקופות שבהן קיים

צמצום יחסי בעוצמה האורבנית של חצור – (תקופות הברור- נזה הקדומה ב' [?], וכן הברזל א' ו-ב' לעומת תקופות הברונזה המאוחרת והברונזה התיכונה הקודמות להן), יש עלייה ביישוב הפריפריאלי עד להיקפו המקסימלי בתקופת הברזל ב' לפני חורבן ממלכת ישראל. תמונה זו תואמת, בדרך כלל, את תמונת דגם הישוב בחלקים אחרים של ארץ ישראל בתקופות הנדונות כאן, אך כאן בולט באופן חריג גודלה של חצור בתקופות הברונזה התיכונה והמאוחרת (700-1,000 דונמים), כאשר שימשה מרכז לממלכה טרי-טוריאלית נרחבת (Maeir 2000) עם אוכלוסיה הנאמדת בכ-10,000 נפש לפחות (Herzog 1997, 132, 270), מקרה שאין לו אח ורע בתולדות כנען.

מן הסקר עולה גם כי התקיימו כמה אתרים באזור בעלי רצף (או כמעט רצף) יישובי ארוך בהרבה מתל חצור (שמשך זמן יישובו הרצוף היה כ-2,500 שנה 'בלבד'), כמו תל עתרת (מהניאולית ועד לתק' הצלבנית, לפחות) וראש פינה – שהתקיים כמעט ברציפות מן התקופה הכלקוליתית ועד ימינו. חלוצי ראש פינה המתחדשת (ובניהם הוריו של פרופסור אברהם בירן, מגדולי הארכיאולוגים המקראיים של ימינו) התיישבו, בלי לדעת, על אחד מהאתרים בעלי הרצף הכרונולוגי הארוכים ביותר באזור, עובדה שנחשפה רק בעקבות סקר וחפירות שנערכו בו לאחרונה.

שדות דולמנים ורגמים – תקופות הברונזה התיכונה א' (הביניימית) והברונזה התיכונה ב'

בשטחי הבזלת שנסקרו עד כה ברמת כורזים תועדו מעל 450 דולמנים, ועוד כ-250 רגמים המכסים, כנראה, על תאי קבורה נוספים (סטפנסקי 2005). בחורבת עלי (נ"צ 2049/2606) בולט למרחקים רוגם גדול מיוחד בקוטר 15 מטר ובגובה 3 מטר (סטפנסקי 1995, 12-13) המוקף שרידי קיר תוחם באורך כ-350 מ'. יתכן שלפנינו מתחם קבורה ייחודי. על פי הממצא הקראמי שנאסף ברוגם וסביבתו אפשר שהוא מן התקופה הכלקוליתית או הברונזה קדומה ב'.

הדולמנים, הדומים בצורתם הכללית לאלה שבגולן, נבנו בדרך כלל בקבוצות מסלעי הבזלת המקומיים. ריכוז צפוף במיוחד קיים ממזרח ליישוב הבדואי טובא (נ"צ

2068/2628), שם נספרו 65 דולמנים בשטח של חצי קמ"ר בלבד. רוב הדולמנים הם בגודל בינוני וקטן (אורך תא קבורה 1-3 מטר, המכוסה בדרך כלל על ידי 1-3 אבני גג), אך נמצאו גם טיפוסים החורגים בצורתם ובגודלם, מהם בולטת קבוצה של דולמנים גדולים יחסית (אורכם הממוצע 5 מטר) באזור חוות כרי דשא (נצ"מ 203/259), שמתארם סגלגל והקירוי שלהם נבנה מלוחות בזלת בשיטת הדירוג הפנימי ('Corbelling'). עד לאחרונה היה מקובל לראות את תקופת הברונזה התיכונה א' כתקופת הקמת רוב הדולמנים, ובעיקר אלו של הגולן, כפי שהציעה קלייר אפשטיין (Epstein 1985, 40; הרטל 1987, 57). אך קמו מערערים על תיארוך זה, אלה שהעדיפו להקדימם, באופן כללי, לתקופת הברונזה הקדומה ב'-ג' ולקשר בין תפוצתם לבין תפרושת הישוב בגולן ובגליל באותה תקופה (ויניצקי 1991, 170-171; גרינברג 1996, 150-151). ברמת כור-זים אמנם נתגלו אתרים מתקופת הברונזה הקדומה ב', אך קשה להבחין בזיקה ישירה בינם לבין הדולמנים מה גם שממצא מתקופת הברונזה הקדומה טרם נתגלה באף דולמן, לא בחפירות ולא בסקר שלנו. בדולמנים המעטים שברמת כורזים שנערכו בהם חפירות (Turville-Petre 1931; דמתי ואבו-עוקסא 1991; סטפנסקי 1995, 28-29) וכן בסקר שלנו, נמצאו חרסים מתקופות הברונזה התיכונה א', הברונזה התיכונה ב', הברזל, הרומית ומתקופות מאוחרות יותר. בדולמן אחד מצפון לכורזים נתגלה על ידנו גרזן ביקוע מברונזה מטיפוס 'איזמל', המתוארך היטב לתקופת הברונזה התיכונה ב' שלב א' (המאות ה-כ'-י"ט לפסה"נ – סטפנסקי 2000, 14). על כך נוסף, שבשנים 1998-1999 בעקבות עבודות פיתוח למרכז הנוצרי החדש 'בית הגליל' ולהכשרת שטח לאירוע ביקור האפיפיור ממזרח לחוות ורד הגליל, נתגלה אתר פרוז נרחב למדי בח' ברך (נ"צ 201/256). באתר נתגלו מעגלי אבן ששימשו קרוב לודאי כמכלאות לצאן ו/או לבקר, וכן חרסים, אבני טחינה ומכתשים ששימשו לייצור מזון מדגנים מתקופות הברונזה התיכונה א' והברור-נזה התיכונה ב' שלב א'. ישוב זה, שאופיו היה חצי-נוודי, הוא הראשון שנתגלה מתקופות אלה ברמת כורזים, ואפשר שיש לקשר בין אוכלוסיית ישוב זה לבין חלק מן הדולמ-נים הרבים הקיימים באזור; ומכאן חיזוק לטענה לתיארוך הכללי של הדולמנים לסוף האלף השלישי – ראשית האלף השני לפסה"נ (סטפנסקי 2005; Stepansky 2005). אנו סבורים, שאתרים נוספים מתקופה זו, החבויים עדיין מעיני

מתקדם יחסית בתקופת הברזל א' (בדומה לטיפוס B של מזר [ראה 23, 1981 Mazar] ואף שפות 'מתקדמות' יותר) ופיטסים גליליים שכמותם נפוצים ברחבי הגליל העליון (פרנקל 1990, 25-28; סטפנסקי 1999, 58-59, לוח VI; 165, 1999 Ilan). אפשר, שהתיישבות זו קשורה להתנחלות בני נפתלי בגליל המזרחי, שראשיתה בגליל התחתון והמשכה במהלך המאות ה-י"ב-י"א בגליל העליון (כוכבי 1990, 63, 65, 67; גל 1990, 121-124). שטחה של רמת כורזים נכלל בתחומה של נחלת נפתלי כאשר ממזרח, מעבר לירדן, התנחלו כנראה בני מעכה (הרטל 1989, 122-123), וצפונה יותר (בצפון עמק החולה ובקעת עיון) השתרע אזור נחלת דן הצפונית (Na'aman 1986, 46). יתכן, שתיאור הגבול של נחלת נפתלי, "... וביהודה הירדן מזרח השמש..." (יהו' יט, לד – אם לא חל כאן שיבוש מלים, ו"יהודה הירדן" הוא אכן שם של מקום) מכוון, אולי, לתל עתרת שהיה מיושב לאורך כל תקופת הברזל, או אולי למעבר על הירדן לרגליו (סטפנסקי 1999, 120; 2002, 19) ואולי ניתן לקשר בין התיישבות משפחת גוני בן נפתלי (במ' כו, מח) לבין שם האתר ג'עונה (גל 1990, 124). אך קיימות אפשרויות נוספות לזיהוי האתני של אוכלוסיית אזור זה בתקופת הברזל א': התיישבות כנענית כפרית, המשקפת התאוששות היישוב המקומי לאחר חורבן חצור

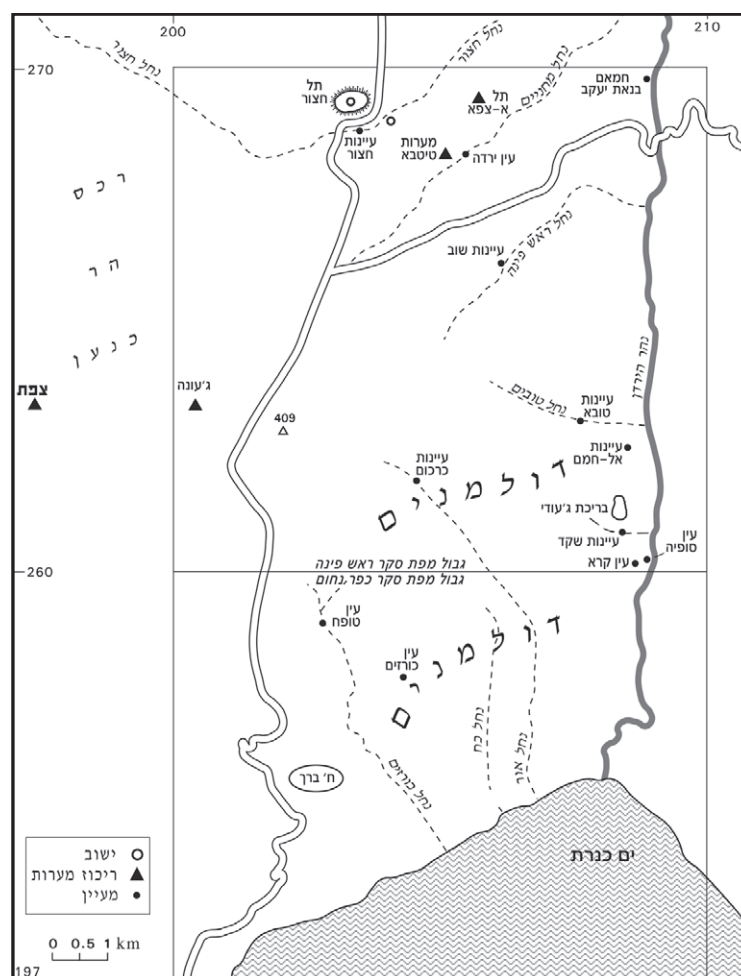
הסוקרים, עשויים ואמורים להתגלות בעתיד בעקבות פיתוח השטח, כפי שנחשפה ח' ברך.

רמת כורזים בתקופת הברזל: הספר המזרחי של נחלת נפתלי

לאחר חורבנה של חצור במהלך המאה ה-י"ג לפסה"נ ניטש התל, כנראה, לפרק זמן ממושך. שרידי הישוב הראשון לאחר החורבן מתוארים כישוב ישראלי דל חצי נוודי מן המאות ה-י"ב או ה-י"א (Yadin 1972, 129-134; בן-תור ורובינאו 1996; Ben-Ami 2001) או כישוב כנעני כפרי מקומי, מסוף המאה ה-י"א (Finkelstein 2000, 231-239). מתקופת הברזל א' (המאות ה-י"ב-י"א לפסה"נ) הוסיף הסקר כעשרה יישובים שבהם נתגלתה קרמיקה הדומה באופייה לזו שנמצאה בתל חצור שכבות XI-XII. ברובם הגדול המשיכו היישובים להתקיים גם בתקופות מאוחרות יותר (כמו בתל עתרת ובראש פינה) ועל חלקם נוסדו מאוחר יותר כפרים ערביים (כמו ג'עונה, ח' קטנה, ח' קבעה וכרד אל-בקה). באתרים אלה, כמו בחצור, חסרים טיפוסי הקרמיקה במסורת הברונזה המאוחרת (כמו סיר הבישול טיפוס A של מזר – 21, 1981 Mazar) ואופייניים להם בעיקר סירי בישול עם שפות המעוצבות בסגנון

איור 4. תל ראש פינה, צילום אוויר משנת 1945.

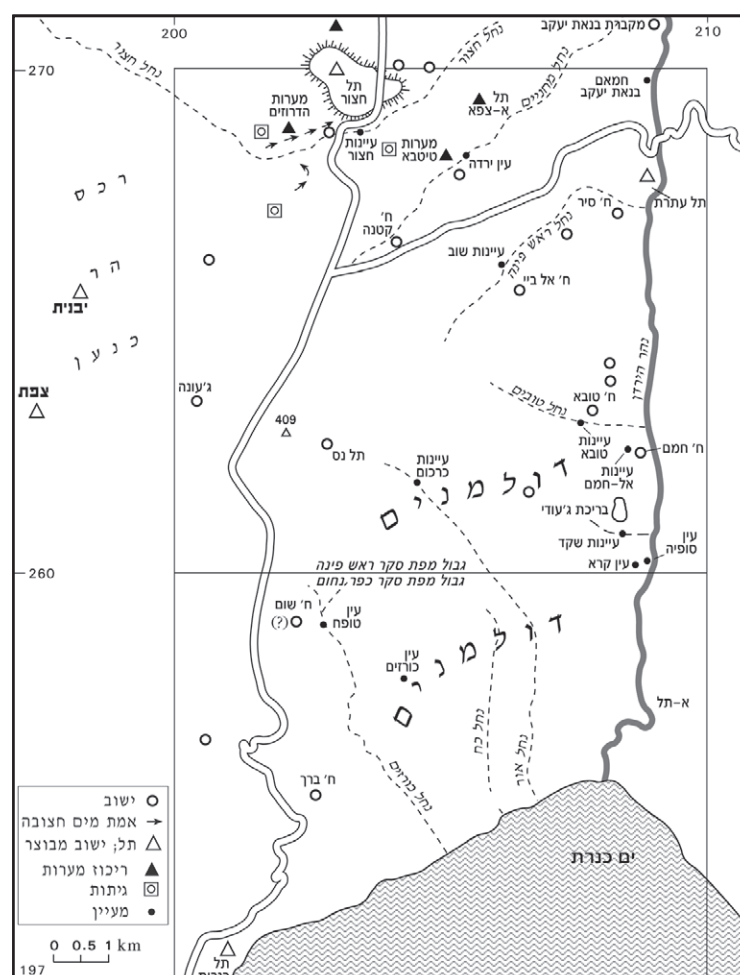

איור 5. רמת כורזים – אתרים מתקופת הברונזה התיכונה א'.

המיוחס לתקופה זו מתל כנרת כולל גם ממצאים ייחודיים שנתגלו במסגרת הסקר והפיקוח על עבודות פיתוח שנעשו למרגלות התל בתחומי אכסניית כרי דשא הישנה, וביניהם שלושה מטילי ברונזה שטוחים (שניים דמויי דיסקוס, אחד דמוי 'דמעה') שכמותם טרם נתגלו בארץ ישראל (מטיל דומה שנמצא בספינה הטרופה של כף גלילדוניה מול חופי דרום תורכיה תוארך לסביבות 1200 לפסה"נ) וטביעת-חותם של עקרב בודד על ידית של פיטס (סטפנסקי 2000). אופיים של יישובי הברזל א' באזור הסקר הואר באור חדש גם בעקבות החפירות בשנים 2002-2003 בראש פינה (סטפנסקי 2003; סטפנסקי, בדפוס ב); Stepansky (2008). על אף ששטח החפירה היה קטן יחסית (כ-50 מ"ר) התברר, שבתקופת הברזל א' ובראשית הברזל ב' התקיים בראש פינה ישוב כפרי איתו עם קירות אבן מדופנים בטיח

XIII (פרנקל 1990, 30-33; Finkelstein 2000, 238-239), או התיישבות מגוונת של אוכלוסיות שונות – כנענית מקומית, פניקית ופרוטו-ישראלית – החיות באינטראקציה כלכלית וחברתית בינן לבין עצמן ובינן לבין העיר הגדולה באזור באותה תקופה, ההולכת ונחשפת בשנים האחרונות: כנרת (תל אל-עורימה, תל כנרות). גילוייה המפתיע של עיר כנענית גדולה ומבוצרת זו בגודל של 100 דונם (!) מן המאה ה-י"א לפסה"נ (Fritz 1999; Fritz and Munger 2002, forthcoming)³ מעלה שאלות חדשות בדבר יחסי הגומלין בין עיר זו לבין ישובי תקופת הברזל א' ברמת כורזים ובגליל המזרחי כולו, ונקודה זו בודאי תהווה מוקד למחקר בעתיד (Knauf 2000). הממצא הרב

³ תיארוך פריחת העיר למאה ה-1"א בתקופת הברזל א' היא רוויזיה לתיארוך – המאה ה-1" לפסה"נ – שהוצע על ידי חופרי האתר בדו"ח החפירה לעונות 1982-1985 (Fritz 1990).

איור 6. רמת כורזים – אתרים מתקופת הברונזה התיכונה ב'.

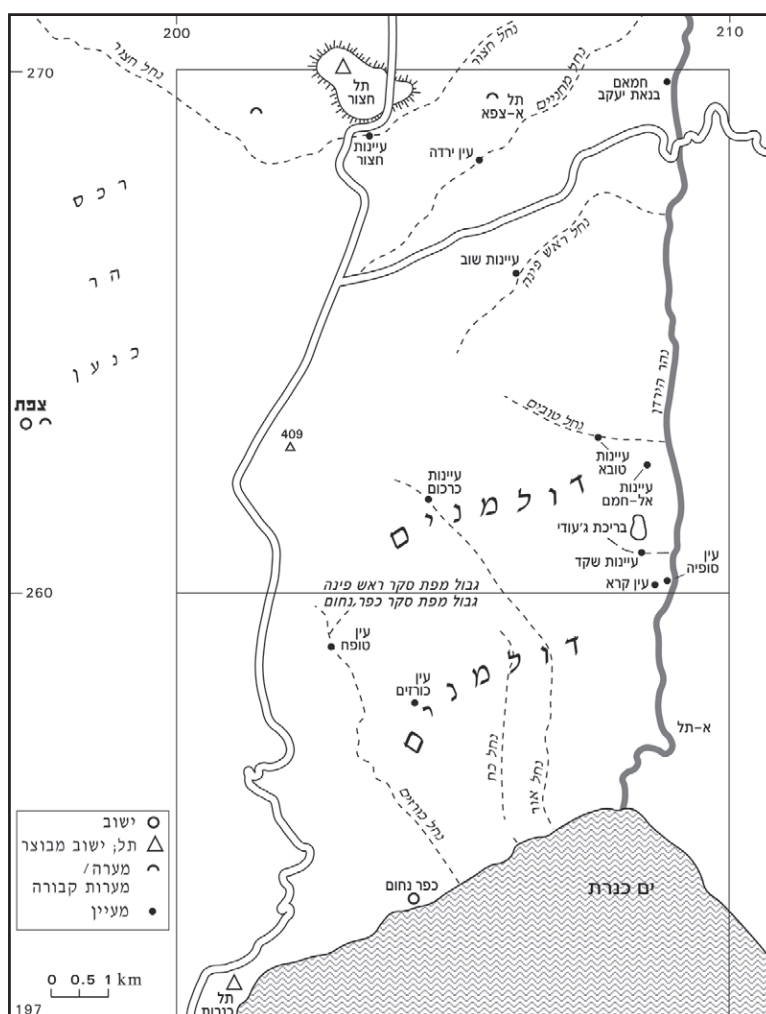
בתקופת הברזל ב' (המאות ה-י"ח' לפסה"נ) חלה עלייה במספר ובגודלם של ישובי השדה. אלה שימשו כפריפריה לעיר המסכנות הממלכתית בחצור (שהשתרעה על שטח של כ-60 דונם), בדומה לאזורים אחרים בממלכת ישראל (Herzog 1997, 275-278) ואפשר שהתיישבות זו היתה בחלקה מכוונת על ידי השלטון הישראלי לחיזוק הספר המזרחי כלפי ארם דמשק. לצד חצור, בולט ומרשים במיוחד תל נס (תל סנג'ק, נ"צ 2027/2626, איורים 11-12): זהו חרוט געש טבעי (שטחו 100X200 מטר) שהיקפו בוצר בחומה איתנה הבנויה מאבני גוויל גדולות מבולת. החומה

העליון ההררי למאה ה-י"ב התקבל לדעתנו בחפירות סאסא, בעקבות גילוייה של שכבת שריפה מתקופת הברזל א' שתוארכה באמצעות בדיקת C14 למאה ה-י"ב (Stepansky, Segal and Carmi 1996). עם זאת, אין להקיש מכאן על תיארוך כל אתרי התקופה, ויש לדון בכל אתר על פי הממצא שמתגלה בו.

אדום, המזכיר את אתרי הגליל העליון ההררי המבוססים שבתחום ההשפעה הפניקית-צורית, כמו סאסא (בהט Ilan ;Stepansky, Segal and Carmi 1996 ;1992). זאת, בניגוד לישוב הארעי של חצור XII הקרוב יותר גיאוגרפית, אך שונה מאד באופיו היישובי בי (ושמא ישוב הבורות בחצור הוא משלב הקודם לישוב המבוסס של ראש פינה?).

נראה, שמערך היישוב בתקופת הברזל א' בגליל העליון מורכב ומגוון יותר מכפי שנחשב עד כה, והבנת אופיו, זיהוי מרכיבי התרבות שלו וקביעת המסגרת הכרונולוגית שלו ימשיכו בודאי להיות מאתגרי המחקר המרכזיים של האזור בעתיד (Ilan 1999)⁴.

⁴ חיזוק לתיארוך ראשית ייסודם של אתרי תקופת הברזל א' בגליל

איור 7. רמת כורזים – אתרים מתקופת הברונזה המאוחרת.

לשער שהביצור בתל נס היה בשימוש, ואולי אף הוקם או חוזק, בימי יואש בן יהואחז, או ירבעם בן יואש – שניהם מלכים שהצליחו לפרוק את עולם של מלכי ארם במחצית הראשונה של המאה ה-ח' לפסה"נ (בימי ירבעם אף חלה התחזקות והתרחבות משמעותית של הממלכה כלפי צפון). מאוחר יותר נכבש בודאי אתר זה עם יתר ערי הגליל על ידי תגלת פלאסר בשנת 733 לפסה"נ. עם כל זאת, אין להוציא מכלל אפשרות הצעות אחרת: שהביצור נבנה על ידי האשורים לאחר שנת 733, או על ידי הארמים בתקופת חזאל בשלהי המאה ה-ט' לפסה"נ. שאלה זו תבוא על פתרונה, כמובן, רק בעקבות חפירות באתר⁵.

⁵ תל נס היה מוכר כאתר עתיקות כבר בתקופת המנדט הבריטי, אך חברי החוג לארכיאולוגיה מכפר הנשיא, ובראשם טומי עמית, היו הראשונים שעמדו על חשיבותו של האתר. בשנת 1983, בעקבות

נפולה כיום, אך קטעים ארוכים למדי של הפן החיצונה שלה עדיין ניכרים בין מפולות האבן האדירות שנערמו לאורכה. בצד הצפון-מזרחי ניתן להבחין בקטע חומה שאורכו 50 מטר (גובה ההשתמרות 0.7 מטר, בשני נדבכי בניה) הבנוי בצורת 'קדמות ונסגות'. על פי הממצא הקירמי, המקום נושב כבר בתקופות הכלקוליתית (למרגלות הגבעה מצד דרום-מזרח, ניכרים היטב שרידי מבנים כלקוליתיים מלבניים) והברונזה הקדומה ב', ואולי בוצר כבר אז. אך דומה ששלב הקיום העיקרי של הביצור ההיקפי הנראה היום על פני השטח, שאורכו מגיע לכדי 550 מטר (!), היה בתקופת הברזל בימי ממלכת ישראל. לא מן הנמנע שתל נס שימש אתר מפתח במערך ההגנה הישראלית באזור זה כנגד האיום מצד ממלכות ארם ואשור במאות ה-ט' לפסה"נ. אפשר

איור 9. שרידי בניה מתקופת הברזל א' בראש פינה, קטועים על ידי קיר אבני-גזית הלניסטי.

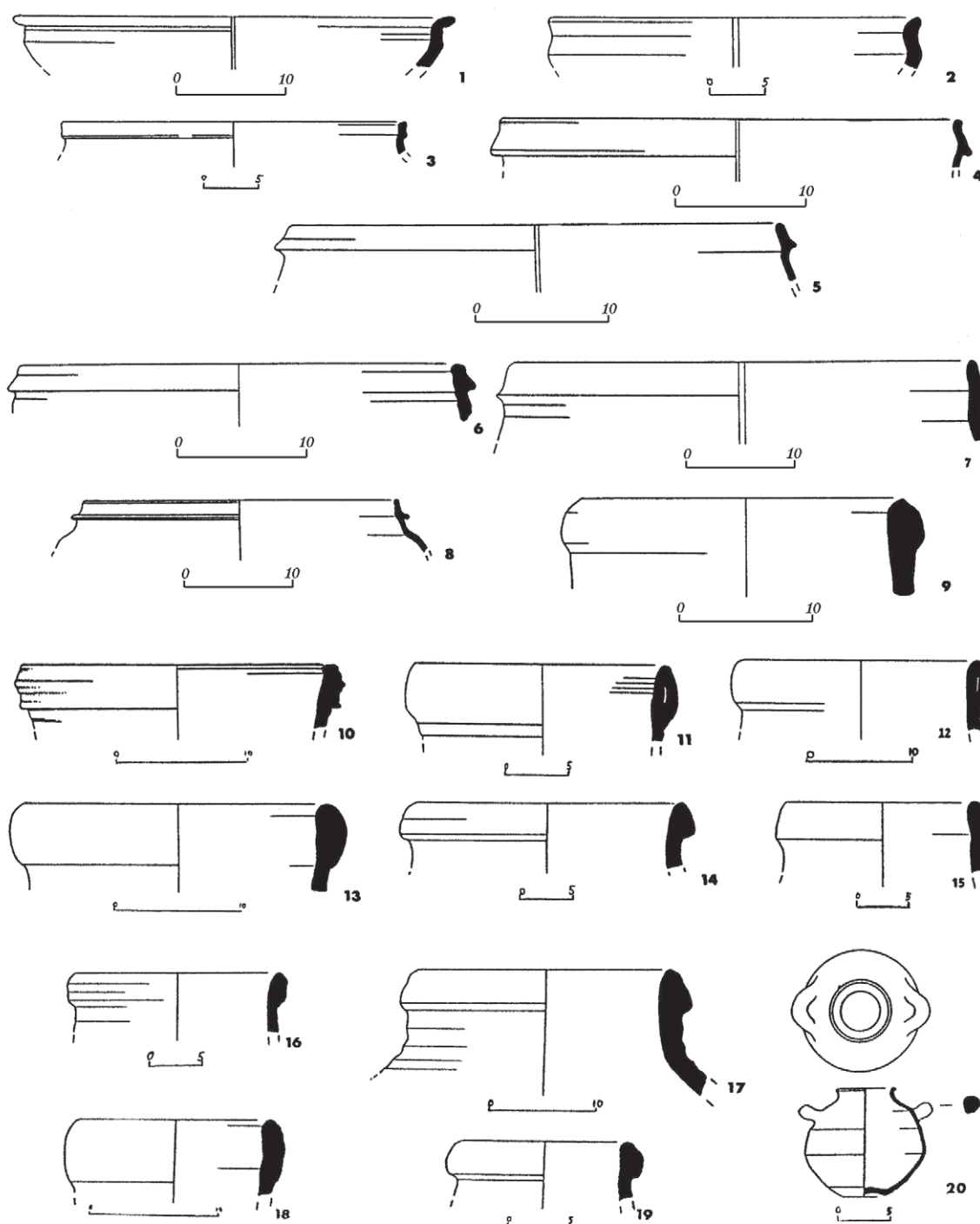
המופיעה במקרא: "וערי מבצר הציידים צר, וחמת, רקת וכנרת. ואדמה והרמה וחצור..." (יהו' יט, לה-לו), הגיוני הוא לחפש בין כנרת (תל כנרת), תל אל-עורימה על שפת הכנרת) לבין חצור, כלומר – ברמת כורזים (Na'aman מערבה יותר בגליל התחתון (אהרונ' 1987, 18, 206 הערה 189). את 'אדמה' אנו מציעים לזהות עם תל נס, אולי יחד עם תל יעף – שמקומו קילומטר אחד בלבד מצפון לו; אם כן, אפשר שבתל נס הוקם מבצר כאשר הישוב בתל יעף (ובאתר הלוויין שלו מעט מדרום-מזרח לו) שימש לו כעורף אזורי⁷. את 'הרמה' ניתן לזהות עם תל משב, הנמצא במקום נישא ממערב לתל חצור (נ"צ 2008/2692); גם בו הבחנו

⁷ לזיהוי האפשרי של תל נס עם 'אדמה' יש גם צד פולקלוריסטי: על פי מסורת ערבית מכונה התל גם 'אלמקלובה' (ההפוכה), על שם 'מהפכה' שהתרחשה במקום בידי אללה, כפי שמתאר זאת מוחמד בפני חתנו עלי אבן אבו טאלב (ברסלבי 1955, 230). במקרא מוזכרת עיר נוספת בשם 'אדמה', וגם לה יש מסורת על 'מהפכה' שהתרחשה בה: היא 'אדמה' העיר אשר נחרבה במהפכת סדום ועמורה (דב' כט, כב). נוסף, שגם לקרני חטין – אתר שזוהה אף הוא, כאמור, עם 'אדמה' ברשימת ערי המבצר של נפתלי ובולטים גם בו שרידי ביצור נפולים סביב לוע כבוי של הר געש (כמו בתל נס) – מסורת 'מהפכה' משלו (ברסלבי 1955, 99-101).

קראמי מן המאות ה-י' ח' לפסה"נ הכולל קנקנים, קדרות, סירי בישול, קובעות ששימשו כנראה לפולחן וכן כלי אבן כמו קערות מבזלת (אחת עם בסיס תלת-רגל מעוטר) ומעגלה שלמה. חשיבות יתרה יש למציאת שכבת שריפה עזה בעובי 50 ס"מ, שתוארכה על סמך בדיקות פחמן 14 לטווח הזמן שבין סוף המאה ה-י' ועד סוף המאה ה-ט' לפסה"נ⁶. שכבת השריפה, שהכילה שרידי טיח צבעוני מדפנות קירות מבנה שהתמוטט, וכן ממצא קראמי ואורגני נוסף, מעידים על הישוב האיתן שהתקיים במקום במאות ה-י' א'-י' לפסה"נ, במהלך תקופת הברזל א' והברזל ב'1, אשר נחרב בנסיבות לא ברורות במהלך חלקה הראשון של תקופת הברזל ב' (סטפנסקי 2003; סטפנסקי, בדפוס (ב); (Stepansky, 2008).

בעקבות הסקר אפשר להעלות הצעות זיהוי לשתיים מערי המבצר אשר בתחום נחלת נפתלי – אדמה ו-הרמה (סטפנסקי 1999, 122-124). על פי סדר רשימת ערי המבצר

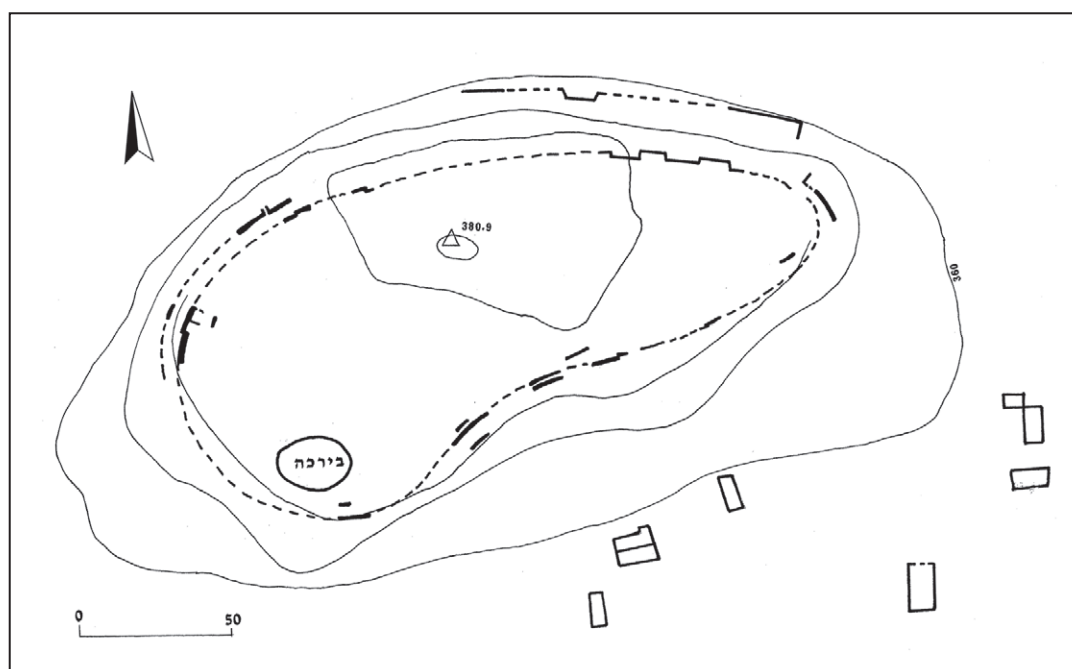
⁶ תוצאות הבדיקה, שנערכו על ידי אליזבטה בוארטו במעבדות מכון וייצמן ברחובות באמצעות Accelerator Mass Spectrometry, העלו טווח גילים שבין 800-930 לפסה"נ (93.2% calibrated age, probability).

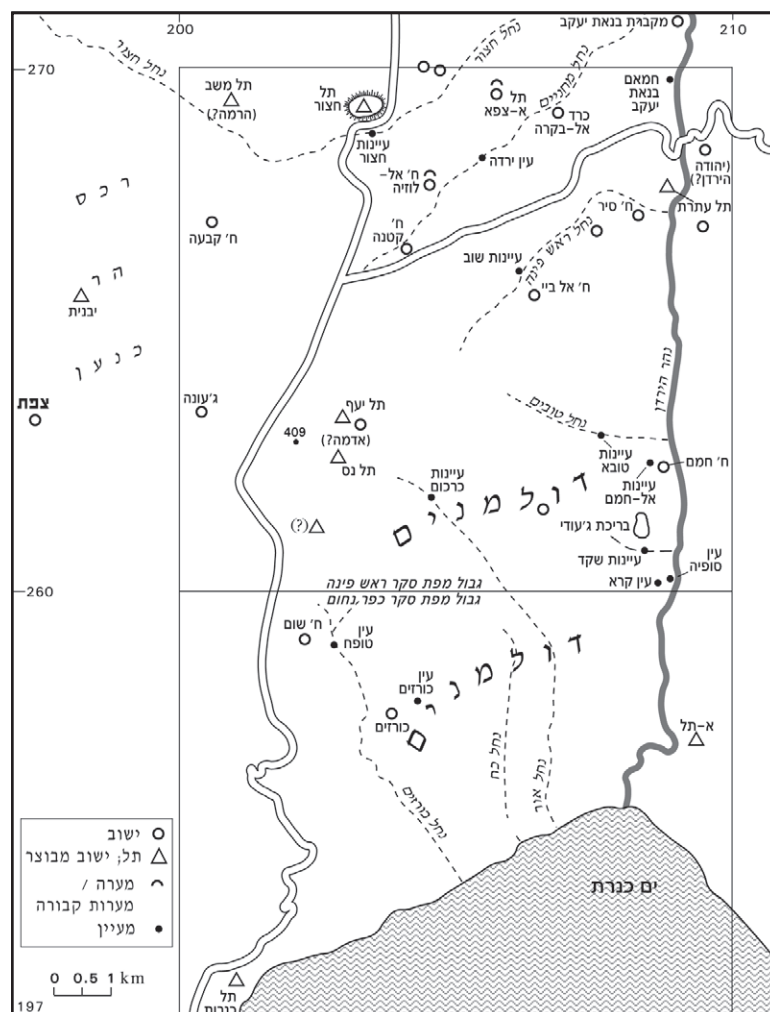
10. רמת כורזים, סקר מפת ראש פינה – חרסים טיפוסיים לתקופת הברזל א': 1. קערה, אילת השחר; 2. קערה, תל א-צפא; 3. סיר בישול, תל א-צפא; 4. סיר בישול, ג'עונה (ראש פינה); 5. סיר בישול, ג'עונה; 6. סיר בישול, ח' קטנה; 7. סיר בישול, ח' קטנה; 8. סיר בישול, תל עתרת; 9. פיטס, ג'עונה; 10. פיטס, תל משב; 11. פיטס, נחל חצור; 12. פיטס, אילת השחר; 13. פיטס, ח' קטנה; 14. פיטס, ח' אל-לוויה; 15. פיטס, תל א-צפא; 16. פיטס, תל א-צפא; 17. פיטס, אילת השחר; 18. קנקן, ג'עונה; 19. קנקן, תל משב; 20. פקסיס, תל א-צפא.

איור 11. תל נס – צילום אוויר, מבט מדרום.

איור 12. תל נס – תכנית האתר.

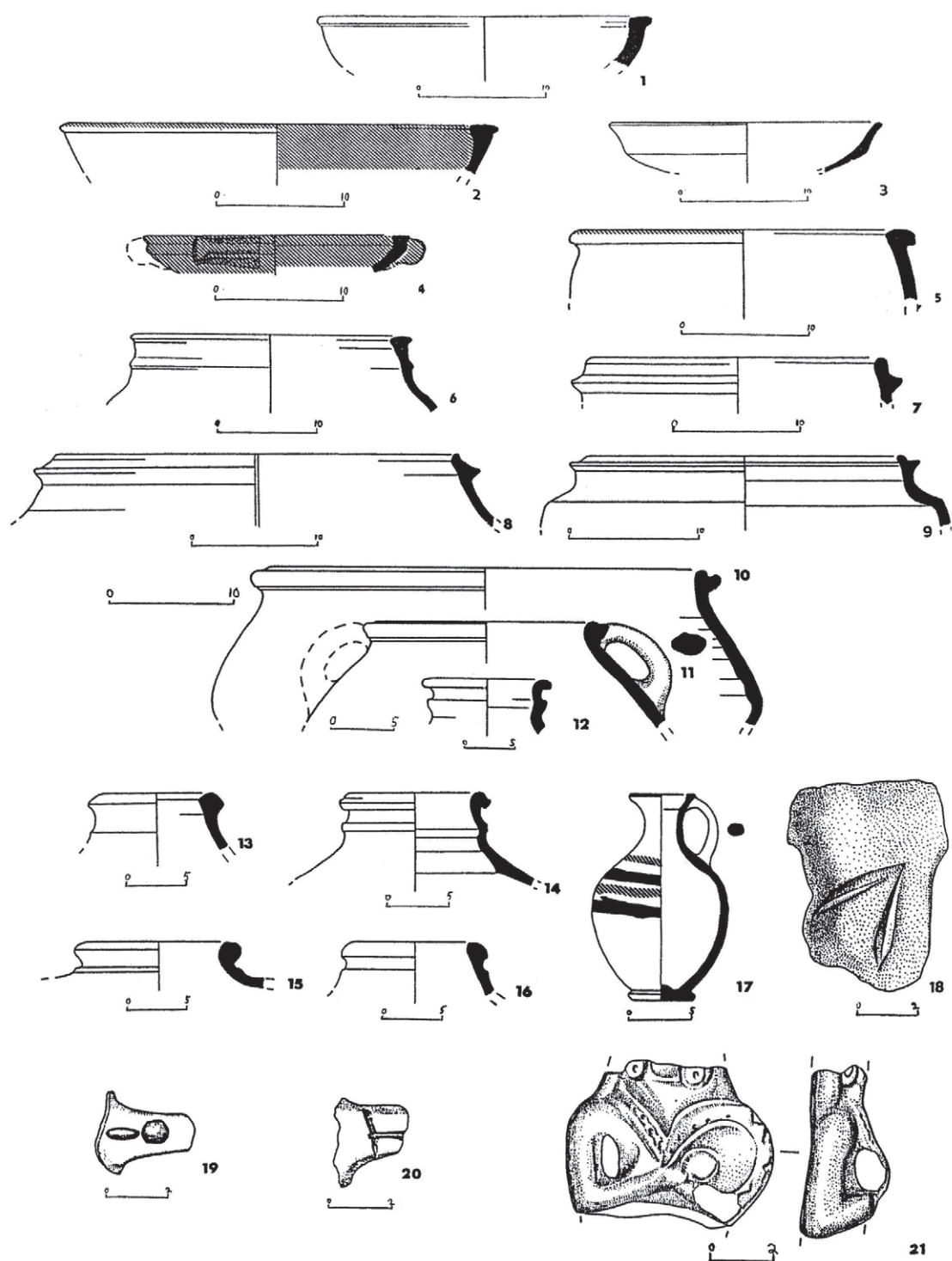
איור 13. רמת כורזים – אתרים מתקופת הברזל ב'.

נוודיות ונוודיות-למחצה והן כארץ מעבר מובהקת שחצו אותה דרכים חשובות. בקצוות הרמה מכל עבריה התקיימו היישובים הקדומים החשובים חצור, כנרת, תל עתרת וראש פינה, אך גם בשטחי הרמה הפנימיים התקיימו יישובי קבע קטנים יותר ויישובים ארעיים-למחצה שהתבססו על חקלאות מקומית וגידול בקר. מקומה הטופוגרפי המיוחד של רמת כורזים בין עמקי החולה ובקעת הירדן בציר צפון-דרום, ובין הגולן והרי הגליל העליון בציר מזרח-מערב, וכן התשתית הגיאולוגית המגוונת עליה נבנו יישובי הרמה, מהווים את הבסיס הגיאוגרפי לייחוד הרמה והבסיס לקיום התופעות שתוארו בסקירה זו.

בשרידי חומה היקפית, אף ששטח היישוב היה קטן למדי (כ-15 דונמים). הממצא הרב מתקופת הברזל שנמצא בראש פינה מחזק את האפשרות שיש קשר בין שם האתר הקדום – ג'עונה – לבין שמו של גוני בן נפתלי המופיע במקרא.

סוף דבר

רמת כורזים היתה עד עתה מן החבלים הגיאוגרפיים הפחות מוכרים בנופי ארץ ישראל. הסקר באזור זה מראה, שעל אף שטחה הקטן יחסית, קיים בה מגוון גדול ומעניין של תופעות ארכיאולוגיות המאפיינות אותה הן כארץ נושבת ברוב תקופות העבר, הן כאזור ספר שמשך אליו אוכלוסיות

אזור רמת כורזים, סקר מפת ראש פינה – חרסים טיפוסיים לתקופת הברזל ב'. 1. קערה, תל נס; 2. קערה, תל יעף; 3. קערה דקת דופן, תל יעף דרום-מזרח; 4. קערה עם ידית בריח, תל יעף דרום-מזרח; 5. קדרה, תל נס; 6. קדרה, תל עתרת; 7. סיר בישול, תל משב; 8. סיר בישול, ח' אל ביי; 9. סיר בישול, תל יעף דרום-מזרח; 10. סיר בישול, תל נס; 11. סיר בישול, תל נס; 12. קנקן, תל עתרת; 13. קנקן, ח' קבעה; 14. קנקן, תל יעף דרום-מזרח; 15. קנקן, תל יעף; 16. קנקן, תל יעף; 17. פכית דו-גונית, תל חצור; 18. ידית עם תו יוצר, תל נס; 19. ידית עם תו יוצר, תל יעף דרום-מזרח; 20. ידית עם תו יוצר, תל יעף דרום-מזרח; 21. צלמית מחרס, ג'עונה.

רשימת מקורות

- אהרונ' י. 1987. ארץ ישראל בתקופת המקרא – גיאוגרפיה היסטורית (מהדורה מתוקנת בעריכת י' אפעל), ירושלים.
- אפשטיין, ק. 1992. קירמיקה כלקוליתית 'גולנית' בגליל. ארץ-ישראל כג. עמ' 4-1.
- בהט, ד. 1992. גליל – אתרים מתקופת הברזל I בגליל העליון. עמ' 326-327 בתוך אחחאבא"י 1.
- בן-תור, א., ורוביאטון, מ.ת. 1996. החפירות המיוחדות בתל חצור בשנים 1990-1995. קדמוניות 111. עמ' 2-18.
- ברסלבי, י. 1955. הידעת את הארץ, א': הגליל ועמקי הצפון (מהדורה שישית), תל-אביב.
- גורן-ענבר, נ. 1989. האפריקאים באים, האתר הפריהיסטורי בגשר בנות יעקב. טבע וארץ לא (7). עמ' 43-46.
- גורן-ענבר, נ. 1992. אתר גשר בנות יעקב. קדמוניות 97-98. עמ' 15-19.
- גל, צ. 1990. הגליל התחתון; גיאוגרפיה יישובית בתקופת המקרא, תל-אביב.
- גרינברג, ר. 1996. ישוב עמק החולה מראשית תקופת הברונזה הקדומה ועד סוף תקופת הברונזה התיכונה 2: מחקר ארכיאולוגי אזורי. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- גרן, ו. 1985 (1880). תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ ישראל – 6: הגליל (א). (תרגום: ח' בן-עמרם, לפי מהדורת פאריס, 1880), ירושלים.
- גרן, ו. 1987 (1880). תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ ישראל – 7: הגליל (ב). (תרגום: ח' בן-עמרם, לפי מהדורת פאריס, 1880), ירושלים.
- דמתי, ע., ואבו-עוקסא, ה. 1991. כרכום. חדשות ארכיאולוגיות צו. עמ' 18-20.
- היימן, א. 1990. התפתחות בקעי המלח ושוליו בצפון ישראל בפליקון ובפלייסטוקן (דו"ח GSI/28/90), המכון לחקר הגולן והמכון הגיאולוגי, ירושלים.
- הרטל, מ. 1987. הדולמנים בארץ ישראל, תל-אביב.
- הרטל, מ. 1989. צפון הגולן; הסקר הארכיאולוגי כמקור לתולדות האזור, קצרין.
- ויניצקי, ל. 1991. זמנם של הדולמנים בגולן ובגליל – עיון מחדש. ארץ-ישראל כא. עמ' 168-173.
- ידין, י. 1975. חצור – ראש כל הממלכות האלה, תל-אביב.
- כוכבי, מ. 1990. תקופת ההתנחלות. עמ' 19-84 בתוך ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ב: ישראל ויהודה בתקופת המקרא. עורך אפעל, י. ירושלים.
- כוכבי, מ. 1996. ארץ גשור – תולדות חבל ארץ בתקופת המקרא. ארץ ישראל כה. עמ' 184-201.
- מור, ד. 1994. הגולן – ארץ הרי הגעש, ירושלים.
- ניר, ד. 1970. גיאומורפולוגיה של ארץ-ישראל, ירושלים.
- סטפנסקי, י. 1990. חדשות ארכיאולוגיות במערות הגליל המזרחי. נקרות צורים 17. עמ' 21-34.
- סטפנסקי, י. 1991. סקר מפת ראש פינה. חדשות ארכיאולוגיות צו. עמ' 9-10.
- סטפנסקי, י. 1991. סקר מפת כפר נחום. חדשות ארכיאולוגיות צו. עמ' 27-29.

- סטפנסקי, י. 1993. סקר מפת ראש פינה – 1991. חדשות ארכיאולוגיות צט. עמ' 5-7.
- סטפנסקי, י. 1994. סקר מפת ראש פינה 1992. חדשות ארכיאולוגיות קא-קב. עמ' 11-13.
- סטפנסקי, י. 1995א. סקר מפת ראש פינה 1993. חדשות ארכיאולוגיות קג. עמ' 12-14.
- סטפנסקי, י. 1995ב. חורבת משלח. חדשות ארכיאולוגיות קד. עמ' 27-29.
- סטפנסקי, י. 1996. תעלות חצובות בקרבת תל חצור: אמת המים הקדומה ביותר בארץ ישראל? עתיקות 28. עמ' 1-7.
- סטפנסקי, י. 1999. הפריפריה של חצור בתקופות הברונזה, הברזל והפרסית: מחקר ארכיאולוגי-רגיונלי. עבודת גמר לתואר מוסמך. אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
- סטפנסקי, י. 2000. סקר מפת כפר נחום – 1998. חדשות ארכיאולוגיות 112. עמ' 13-16.
- סטפנסקי, י. 2002. רמת כורזים, ירושלים.
- סטפנסקי, י. 2003. החפירות החדשות בראש פינה. הקונגרס הארכיאולוגי העשרים ותשעה בישראל, תקצירי ההרצאות. עמ' 6-7.
- סטפנסקי, י. 2005. הדולמנים ברמת כורזים. עמ' 47-50, בתוך הגולן – אדם ונוף, קובץ מחקרים. עורכים הראובני, מ. ולבנה, מ. המכון לחקר הגולן, תל-אביב.
- סטפנסקי, י., בדפוס (א). סקר ארכיאולוגי של ישראל, מפת ראש פינה (18). רשות העתיקות.
- סטפנסקי, י., בדפוס (ב). ראש פינה 2002-2003. חדשות ארכיאולוגיות.
- סטפנסקי, י., ואבו-איוב, מ. (בדפוס). מערות הדרוזים – אמת המים. חדשות ארכיאולוגיות.
- סטפנסקי, י., וברדה, ל. 2006. תל חצור: סקר כביש עוקף חצור. חדשות ארכיאולוגיות 118 (מהדורת אינטרנט).
- עמוס, ע., וגצוב, נ. (בהכנה לדפוס). כביש עוקף תל חצור. עתיקות.
- פרנקל, ה. 1990. הגליל העליון במעבר מתקופת הברונזה המאוחרת לתקופת הברזל. עמ' 16-33, בתוך מנוחות למלוכה: היבטים ארכיאולוגיים והיסטוריים על ראשית ישראל. עורכים נאמן, נ. ופינקלשטיין, י., ירושלים.

Ben-Ami, D. 2001. The Iron Age I at Tel Hazor in Light of the Renewed Excavations. *IEJ* 51. Pp. 148-170.

Conder, C.R. and Kitchener, H.H. 1881-1883. *The Survey of Western Palestine* I-III, London.

Epstein, C. 1985. Dolmens Excavated in the Golan. *Atiqot* 17. Pp. 20-58.

Epstein, C. 1998. *The Chalcolithic Culture of the Golan* (IAA Reports 4), Jerusalem.

Finkelstein, I. 2000. Hazor XII-XI, with an Addendum on Ben-Tor's Dating of Hazor X-VII. *Tel-Aviv* 27. Pp. 231-247.

Fritz, V. 1990. *Kinneret – Ergebnisse der Ausgrabungen auf dem tel el-'Oreme am See Gennesaret 1982-1985*, Wiesbaden.

Fritz, V. 1993. Kinneret: Excavations at Tell el-Oreimeh (Tel Kinrot), 1982-1985 Seasons. *Tel-Aviv* 20. Pp. 187-215.

- Fritz, V. 1999. Kinneret: Excavations at Tell el-Oreimeh (Tel Kinrot), Preliminary Report on the 1994-1997 Seasons. *Tel-Aviv* 22. Pp. 92-115.
- Fritz, V. and Munger, S. 2002. Vorbericht über die zweite Phase der Ausgrabungen in Kinneret (Tell el-'Oreme) am See Gennesaret, 1994-1999. *ZDPV* 118. Pp. 2-32.
- Fritz, V. and Munger, S. forthcoming. *Kinneret II*.
- Gonen, R. 1992. *Burial Patterns and Cultural Diversity in Late Bronze Age Canaan*, Winona Lake.
- Herzog, Z. 1997. *Archaeology of the City – Urban Planning in Ancient Israel And its Social Implications*, Jerusalem.
- Ilan, D. 1999. *Northeastern Israel in the Iron Age I: Cultural, Socioeconomic and Political Perspective* Ph.D. dissertation. Tel-Aviv University, Tel-Aviv.
- Karge, P. 1917. *Rephaim, die Vorgeschichtliche Kultur Palästinas und Phoeniziens*, Paderborn.
- Knauf, E.A. 2000. Kinneret and Naftali. Pp. 219-233 in *International Organization for the Study of the Old Testament Congress Volume. Oslo 1998 (VT Supplement 80)*, Leiden–Boston–Köln, eds. Lemaire, A. and Saebo, M.
- Maeir, A.M. 2000. The Political and Economic Status of MBII Hazor and MBII Trade: An Inter – and Intra-Regional View. *PEQ* 132. Pp. 37-58.
- Mazar, A. 1981. Giloh: An Early Israelite Settlement Site near Jerusalem. *IEJ* 31. Pp. 1-36.
- Na'aman, N. 1986. *Borders and Districts in Biblical Historiography; Seven Studies in Biblical Geographical Lists (Jerusalem Biblical Studies 4)*, Jerusalem.
- Stepansky, Y. 2005. The Megalithic Culture of the Corazim Plateau, Eastern Galilee, Israel: New Evidence for a Chronological and Social Framework. Pp 39-50 in *Mediterranean Archaeology & Archaeometry*, vol. 5, no 1. University of the Aegean, Rhodes.
- Stepansky, Y. 2006. Rock-Hewn Channels Near Tel Hazor: Evidence of a Middle Bronze Age Long-Distance Water Carrier? *BAIAS* 24. Pp. 51-76.
- Stepansky, Y. 2008. Rosh-Pinna. *NEAEHL* 5 (Supplementary Volume). Pp. 2022-2023.
- Stepansky, Y., Segal, D. and Carmi, I. 1996. The 1993 Sounding at Tel Sasa: Excavation Report and Radiometric Dating. *'Atiqot* 28. Pp. 63-76.
- Turville-Petre, F. 1927. Prehistoric Galilee. *Antiquity* 27. Pp. 99-310.
- Turville-Petre, F. 1931. Dolmen Necropolis near Kerazeh, Galilee. *PEFQS* 1931. Pp. 155-166.
- Yadin, Y. 1972. *Hazor (The Schweich Lectures of the British Academy, 1970)*, London.